

lâlardan ayrılması için "fetih" diye adlandırılan savaşların temel amacı da i'lâ-yı kelimetullah olmuştur (bk. CİHAD; DA-VET; FETİH; GAZVE).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "klm" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "klm" md.; Buhârî, "Cihâd", 15, "Tevhîd", 28; Müslim, "İmâre", 149-151; Taberî, *Câmi'ü'l-beyân* (nşr. Sıdkı Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995, X, 177; Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü'l-tenzîl* (nşr. M. Abdullah en-Nemr), Riyad 1414/1993, I, 214; III, 356; İbnü'l-Cevzî, *Nûzhetü'l-a'yûn*, s. 525; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1411/1990, XVI, 71; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (nşr. Sâmî b. Muhammed es-Selâme), Riyad 1418/1997, I, 525-526; IV, 55-56, 155; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 756; Merâgî, *Tefsîr*, Kahire 1394/1974, II, 91; IX, 207-208.

METİN YURDAGÜR

İLÂÇ

(bk. ECZACILIK; TEDAVİ).

İLÂF

(الإيلاف)

İslâm öncesi dönemde Kureyş kabilesinin bazı kabile ve ülkelerle yaptığı ticaret antlaşmalarını, bu maksatla verilen serbest dolaşım iznini ifade eden bir terim.

Sözlükte "alıştırma, ısındırma, ahid, antlaşma, ülfet, istek üzerine verilen berat" gibi anlamlara gelen ve Kureyşlilerin bazı kabile ve ülkelerle yaptıkları ticarî antlaşmalar için kullanılan ilâf kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de, Kureyşlilerin ellerindeki maddî imkânlarla ve güvenliğe sadece Allah'ın lutfu ve Kâbe'nin bereketi sayesinde sahip oldukları hatırlatılırken iki defa geçmektedir (bk. KUREYŞ SÜRESİ). Bu sebeple Kureyş sûresine İlâf sûresi de denilmektedir.

Tarihçi İbn Habîb ile (*el-Muḥabber*, s. 162) *Lisânü'l-'Arab* ve *Tâcü'l-'Arûs*'un müellifleri "ilâf"ın antlaşmalar için kullanıldığını belirtirler. Bazan ilâf yerine habl ve ısam kelimelerinin kullanıldığı da görülür (meselâ bk. *Lisânü'l-'Arab*, "elf" md.; Taberî, *Târîh*, II, 252). Bütün rivayetler, söz konusu antlaşmaların Hz. Peygamber'in zamanından Hâşim b. Abdümenâf zamanında yapıldığını birleştirmektedir. Kureyş'in ticarî faaliyetlerinin henüz Mekke sınırları dışına taşmadığı devirde Hâşim bir kıtlık döneminde Suriye'ye ticarî amaçlı bir seyahat yaptı. Bu sırada Bizans imparatoru ile görüştü ve on-

dan Mekkeli tâcirlerin emniyet içerisinde Bizans topraklarına girip ticaret yapabileceklerine dair bir belge aldı. Hâşim'in, Kureyş tüccarlarının Hicaz derilerinden ve kumaşlarından çeşitli mâmulleri daha ucuza satacaklarını belirtmesi imparatoru ikna etmesinde etkili olmuştur (İbn Habîb, *el-Münemmaḥ*, s. 42). İmparator ayrıca, Necâşî'ye Mekkeliler'in Habeşistan topraklarında ticaret yapmalarına izin vermesini isteyen bir mektup yazdı. Dönüşte yol üzerindeki kabilelerden de saldırmazlık garantisi alan Hâşim, buna karşılık Kureyşli tâcirlerin bu kabilelerin ticaret mallarını Bizans pazarlarına götürüp satarak komisyon almadan paralarını onlara teslim etmek üzere anlaştı (İbn Sa'd, I, 78). Hâşim'in kardeşlerinden Muttalib Yemen'e, Abdüşems Habeşistan'a, Nevfel de İran'a giderek bu ülkelerin hükümdarları ile benzer antlaşmalar yaptılar ve dönüşlerinde yine ticaret güzergâhları üzerindeki kabilelerle saldırmazlık antlaşmaları imzaladılar. Böylece Mekke'nin ticaretine milletlerarası bir mahiyet kazandıran Abdümenâf'ın bu dört oğluna "Ashâbü'l-ilâf" denilmiştir (İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 162). Antlaşmalar sayesinde Kureyşliler kışın Yemen ve Habeşistan'a, yazın da Suriye ve Anadolu'ya kadar ticarî amaçlı yolculuklar yapmaya başladılar. Nitekim Hâşim'in böyle bir yolculuk sırasında Gazze'de, Muttalib'in Yemen'in Redmân mevkiinde, Nevfel'in de Irak'ın Selmân bölgesinde ölmesi (a.g.e., s. 162-163) bu ticaretin işlediğini göstermektedir.

Kaynaklarda ilâfla ilgili bazı farklı rivayetler de yer alır. Meselâ Ya'kübî, Hâşim'in ölümünden sonra Kureyş'in Araplar'ın kendilerine üstün gelmesinden endişe ettiğini, bundan dolayı Abdüşems'in Habeşistan'a giderek antlaşmayı yenilediğini kaydeder (*Târîh*, I, 244). İbn Habîb ise şu rivayeti zikreder (*el-Münemmaḥ*, s. 219-220): Kureyş her yıl kış mevsiminde Yemen'e, yaz aylarında Suriye'ye ticarî seferler yapmaya alıştı. Fakat zamanla bunu ihmal etti. Bu sebeple Tebâleliler, Habeşliler ve Yemen'in kıyı bölgelerinde yaşayanlar mallarını Mekke'ye getirmeye başladılar. Karadan gelenler Mekke'nin çevresindeki Muhassab'a (Ebtah), denizden gelenler de Cidde'ye mal getiriyorlardı. Böylece Mekkeliler her yıl iki uzun ticarî sefer yapmaktan kurtuldular. Ancak birkaç yıl üst üste kıtlık baş gösterince ellerindekini de kaybettiler. Bunun üzerine Hâşim Suriye'ye sefer yapmak zorunda kaldı. Kureyş'in yaz ve kış seferlerini

ilk defa Hâşim'in başlattığını belirten İbn Sa'd'ın ifadeleri de hemen hemen aynıdır (*et-Tabakât*, I, 75-76). Taberî ise Hâşim'in Filistin'den buğday unu getirip Mekke'de ekmek pişirttiğini kaydeder (*Târîh*, II, 251-252).

Habeşistanlı tâcirlerin bazan Mekke'ye kadar geldikleri de anlaşılmaktadır. Habeşli tüccarlar bir kıtlık döneminde mallarını Mekke'ye getirince Mekkeliler gençler bunları yağmaladılar. Bunun üzerine Habeşistan'la olan ticaret bağlarının kesilmesinden korkan Kureyşliler Habeşistan'a giderek Necâşî'den özür dilediler; birkaç Kureyşli'yi de rehine olarak bıraktılar. Necâşî rehinelere iyi muamele etti. Bu arada Mekke'ye birçok ticaret malı gönderildi (Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 324).

İbnü'l-Kelbî'den nakledilen Arabistan'ın yıllık panayırıları hakkındaki ayrıntılı bilgilerden (İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 263-268; Ya'kübî, I, 270-271) Kureyş'in Arabistan'ın içinde de düzenli bir ticaret sistemi kurduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kuzeyde Dûmetülcendel, doğuda Bahreyn ve Uman, güneyde Hadramut ve Yemen panayırılarında Kureyş ilk sıralarda yer alırdı. Ukâz fuarı ise esasen kendi kontrollerindeydi. Ahmed b. Hanbelî'nin rivayetine göre bizzat Hz. Muhammed, nübüvvetinden önce Abdülkays kabilesiyle birlikte Bahreyn ve Katîf bölgelerini kapsayan uzun bir ticarî yolculuğa çıkmıştı (*Müşned*, IV, 206). Onun çeşitli defalar Suriye ve Yemen'e gittiği de rivayet edilir. Bu ticarî yolculuklar ve panayırılarla ilgili olarak haram aylara büyük önem verildi. Bazı Kureyş aileleri, "besi" geleneğine göre (İbn Hişâm, I, 102-103) yılın sekiz ayında her tarafa rahatsız edilmeden gidebilirler. Besi ayların haram aylar (dört ay) dışındaki aylar olduğu kabul edilirse onların bütün yıl Arabistan'da yolculuk edebildikleri anlaşılır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "elf" md.; *Tâcü'l-'Arûs*, "elf" md.; *Kâmus Tercümesi*, "elf" md.; *Müşned*, IV, 206; İbn Hişâm, *es-Sire*², I, 102-103, 135-136; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 75-81; İbn Habîb, *el-Muḥabber*, s. 162-164, 263-268; a.mlf., *el-Münemmaḥ*, s. 41-48, 219-220; Belâzürî, *Ensâb*, I, 59, 63-64; Ya'kübî, *Târîh*, I, 241-244, 270-271; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 251-252; a.mlf., *Câmi'ü'l-beyân*, XXX, 197-199; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehebe*, II, 59-60; Süheylî, *er-Ravzü'l-ünûf*, I, 280-285; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, XXX, 185-188; Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 6147-6158; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, IV, 66-71; VII, 301-305; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 317-320, 324, 434; a.mlf., *'Ahd-i Nebvî min Nizâm-ı Hükûmrânî*, Haydarâbâd, ts., s. 249-253; a.mlf., "Al-İlâf ou les rapports économique-diploma-

tiques de la Mecque pré Islamique", *Les mélanges Louis Massignon*, Damas 1957, II, 293-311; a.mlf., "el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri" (trc. İsmail Cerrahoğlu), *A'İFD*, IX (1961), s. 213-222; a.mlf., "İlâf", *UDMİ*, III, 718-720; Robert Simon, *Meccan Trade and Islam*, Budapest 1989, s. 59-70; Cengiz Kallek, *Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992, s. 5-12; Vicor Sehhab, *İlâf Kureyş rihlet-i ş-şitâ'i ve ş-şayf*, Beyrut 1992; M. J. Kister, "Mecca and Tamim (Aspects of their Relations)", *JESHO*, VIII (1965), s. 113-163; Uri Rubin, "The İlâf of Quraysh", *Arabica*, XXXI, Leiden 1984, s. 165-188; İhsan Abbas, "el-'Alâkâtü't-ticarîyye beyne Mekke ve ş-Şâm hattâ bidâyâtü'l-fethi'l-İslâmî", *el-Ebhâs*, XXXVIII, Beyrut 1990, s. 3-40; "İlâf", *Eİ²* (İng.), III, 1093.

MUHAMMED HAMİDÜLLAH

İLÂH

(إِلَهِ)

Tapılmaya lâyık görülen
yüce varlık.

İlâh kelimesinin sözlükte "tapınmak, kulluk etmek" anlamına gelen ulûhet (ilâhet, ulûhiyyet), "hayret etmek, gönülden bağlanıp sığınmak" mânâlarındaki **veleh** (eleh) veya "gizli olup duyu idrakinin üstünde bulunmak" anlamındaki **leyh** kökünden türemiş olabileceği kabul edilir. Buna göre ilâh "tapınılan, yüceliği karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan, duyularla idrak edilemeyen varlık" demektir. Âlimlerin çoğunluğu, ulûhet kavramından hareketle ilâhın mutlak anlamda ibadet etmekle irtibatlı olduğunu, dolayısıyla onun tapınılan varlığa tekabül ettiğini belirtmiştir. İlâh kelimesinin türemiş bir cins ismi veya sıfat, Allah kelimesinin ise gerçek Tanrı'yı ifade eden mürtecel ve gayr-i müştak bir özel isim olduğunu kabul edenler bulunmakla birlikte Allah kelimesinin etimolojisi hakkında ileri sürülen farklı görüşler bir arada değerlendirildiğinde (*Lisânü'l-Arab*, "elh" md.; *Tâcü'l-Arûs*, "elh" md.) ilâhın Allah kelimesinin aslını teşkil ettiği, başına elif ve lâm harfleri gelince hemzerin hazfedilmesiyle Allah şekline dönüştüğü şeklindeki görüş ağır basmaktadır. Ebü'l-Kâsım el-Belhî gibi bazı İslâm âlimleriyle şarkiyatçılar ilâh kelimesinin Süryânice veya İbrânice olduğunu ileri sürmüşlerse de (Âlûsî, I, 56; Jeffery, s. 66-67) çoğunluk bunu isabetli bulmamıştır. Zira Câhiliye devrine ait şiirlerde yer alması kelimenin Arapça asıllı olduğunu gösterir. Hak veya bâtıl olsun tapılmaya lâyık görülüp ibadet edilen her varlığa ilâh adı verildiği ve

âlihe şeklinde çoğulu bulunduğu dikkate alınınca mutlak olarak zikredildiği takdirde ilâhın tanrı anlamına geldiği, Allah'ın ise gerçek Tanrı'nın adı olduğu ortaya çıkar.

Kur'an-ı Kerim'de ilâh kelimesi çoğul şekliyle birlikte 147 yerde geçmekte. Allah'tan başka bir ilâhın olmadığı, eşi, benzeri, ortağı ve çocuğunun bulunmadığı vurgulanmaktadır. Genellikle gerçek mâbudun sadece Allah olduğunu göstermek üzere "lâ ilâhe illâ hû, lâ ilâhe illallah" şeklinde nefiyden sonra ispata geçen kelime-i tevhid formülü kullanılır. Âyetlerde belirtildiğine göre ilâh bizâtihi var olan, başkasına ihtiyacı bulunmayan, ebedî hayatla diri olan, yaratan, öldürüp diriltten, rızık veren, ilmiyle bütün varlıkları kuşatan, esirgeyen ve bağışlayan, evrenin yegâne hâkimi olup daima üstün gelen, en güzel isimlere sahip olan, peygamberleri vasıtasıyla insanlara mesaj gönderen en yüce varlıktır. Bu nitelikleri taşımayanların ilâh olamayacağını bildiren Kur'an, insanların diğer bir insanı veya cansız nesneleri ilâh edinmelerine dikkat çeker ve bu kişileri şiddetle eleştirir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.).

İlâh kelimesi hadislerde de geçmektedir. Bu hadislerde Allah'ın gerçek mâbud olduğu, O'ndan başka bir ilâhın bulunmadığı ve Müslümanlığa girebilmek için O'na inanıp şehâdetle bulunmak gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Kureyşliler'in taptıkları ilâhlardan (putlar) yüz çevirdiği, bunların insanlara fayda veya zarar veremeyeceklerini belirttiği anlatılmış, putperestlerin de Resûl-i Ekrem'in, ilâhlarını küçük düşürdüğünü ve kendilerini onlardan uzaklaştırmak istediğini söyledikleri nakledilmiştir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.). Mu'tezilî ve Sünnî kelâmcılarla filozoflar tarafından ilâh kavramı etrafında yapılan açıklamalar genellikle onların ulûhiyyet anlayışına dayanmaktadır (bk. ALLAH; TANRI).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "elh" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 104; *Tâcü'l-Arûs*, "elh" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ilâh" md.; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, I, 83, 122-123; a.mlf., *Levâmi'u'l-beyyinât* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 123-125; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 972-975; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 56-57; XVI, 53, 258; Elmalılı, *Hak Dinî*, I, 24-30; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Cairo 1938, s. 66-67; Suad Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987, s. 108-109.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

İLÂHÎ

(إِلَهِ)

Dinî-tasavvufî muhteva taşıyan
bestelenmiş şiirlerin
genel adı.

Türk edebiyatında nazım türleri belirginleşmeden önce dinî muhteva taşıyan her türlü şiire ilâhî denirken daha sonra tasavvufî temaları işleyen ve Türk din müsikisinin makam ve usulleriyle bestelenerek dinî toplantılarda okunan şiirlerle ilâhî adı verilmiştir. Bu şiir türü ve dinî müzik formu hakkındaki bilgiler oldukça dağınık ve karışıktır. Dolaylı da olsa konuyla ilgili ilk ciddi araştırmaları yapan M. Fuad Köprülü ve Reşit Rahmeti Arat en eski Türk şiiri örneklerinin ilâhî olduğunu söylemişlerse de hakkında fazla bilgi vermemişlerdir. Bir edebiyat terimi olarak ilâhiyi "mutasavvıf şairler tarafından yazılan, dinî ve ilâhî fikirleri ihtiva eden şiirler" diye tanımlayan Tâhirülmevlevî tevhid, münâcât, na't ve istigâseyi de bu tür şiirler grubu içinde ele almıştır. Arapça'da ise ilâhî "en-neşîdetü'd-dîniyye, el-egâni'd-dîniyye, el-mevâlid" gibi adlarla anılır (Mecdî Vehbe – Kâmil Mühendis, s. 56).

Özellikle şiirde tür ve şekillerin müstakil isim ve vasıflar kazanmasından önce ilâhî kelimesiyle hemen her türlü dinî şiir kastedilmiş; tevhid, na't, münâcât, devriye gibi türlerle kaside, gazel, tuyuğ, rubâî, kıta vb. nazım şekilleri Türk klasik edebiyatının aslı unsurları haline gelince kelimenin anlamı daralıp, besteli dinî şiir formu olarak daha özel bir tür halinde müzikle özdeşleşmiştir. Dinî muhtevalı manzum ve yarı manzum sözler müzikinin etkileyici gücü ve bunları icra eden kişilerin müzisyen hüviyetleriyle dinî merasimlerde daha tesirli olmuş, böylece ilâhî kavramı müzikiden ayrı düşünülmemiştir.

Eskiçağ'lardaki pek çok milletin geleneğinde olduğu gibi Türkler'de de şairler sihirbazlık, rakkaslık, müsikîşinaslık, hekimlik, din adamlığı vb. vasıfları şahsiyetlerinde toplamış, halkın büyük değer verdiği kişilerdi. Şaman, kam, baksı veya ozan adlarını taşıyan bu kişiler, çok eski devirlerden beri Oğuz boylarının şölenlerinde, av törenlerinde ve matem âyinleri olan yuğlarda çok defa kendi yazdıkları manzum-yarı manzum sözleri müzik eşliğinde okuyarak ilâhilerin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır (Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 72-102). İslâm öncesi